

© І. С. Радомський, Є. Ю. Левінзон,
П. О. Нечитайло, О. К. Нечитайло†* 2021

МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕНЬ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УРОЧИЩЕ ТАТАРИСКИ ТА КУБАЧІВКА

У 1990-х — 2000-х рр. було проведено низку розвідкових досліджень на пам'ятках західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски та Кубачівка (Кам'янець-Подільський район Хмельницька область). Публікацію присвячено аналізу виявлених матеріалів та історії вивчення цих поселень.

К л ю ч о в і с л о в а: західнотрипільська культура, поселення, кремін, кераміка, Середній Дністер.

Вступ. Культурний комплекс Кукутень—Трипілля, однією зі складових якого є західнотрипільська культура (далі — ЗТК), уже понад століття привертає увагу вітчизняних та зарубіжних археологів. З огляду на сучасний стан дослідження, важливим є вивчення старожитностей цієї культури на Середньому Дністрі — корінному ареалі ЗТК. Проте з відкриттям поселень-гігантів Буго-Дніпровського межиріччя основний інтерес археологів був прикутий до вивчення саме цього феномена.

Відповідно, актуальним завданням сучасних досліджень є введення у науковий обіг нових матеріалів ЗТК на Середньому Дністрі. Ця публікація доповнює наші знання щодо комплексу матеріальної культури західнотрипільських пам'яток. Окрім того, цією роботою ми хочемо звернути увагу на активну руйнацію поселення Кубачівка.

З огляду на проблему локально-хронологічної атрибуції проаналізованих у публікації

поселень Кам'янець-Подільський, ур. Татариски та Кубачівка, метою публікації є введення в обіг нових матеріалів, що сприяють розв'язанню цієї проблеми. Аналіз колекції кам'яних виробів також розширює наші знання про кременообробку носіїв ЗТК-регіону.

Багатошарове поселення Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски займає високе мисоподібне плато, обмежене з півночі струмком Дібрuxа, який відмежовує каньоном Старий Замок, зі сходу — р. Смотрич, з півдня — безіменним струмком, із заходу — балкою (Стара Хотинська дорога). Поселення розташоване на території с. Смотрич (до 1947 р. — Татариски). Відомо також і первинна назва урочища — Турецька гора (План... 2017; Левінзон 2019b, с. 39).

За розпорядженням Хмельницької ОДА 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV—II тис. до н. е. уроч. Татариски, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під 580 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

Історія вивчення пам'яток ЗТК в околицях Кам'янця-Подільського вже висвітлена в окремих працях (Левінзон 2019b); зупинимось на її найвагоміших моментах.

Уперше (за відомими нам на сьогодні даними) старожитності ЗТК у 1926 р. виявив тут художник і краєзнавець К. І. Кржемінський (загинув 1937 р. під час сталінських репресій). Разом з учнем художньої школи С. Морозом вони заклали розвідковий шурф на полі, у якому було виявлено кераміку, статуетки, обмазку тощо (Кржемінський 1930, с. 68). Згадує про трипільські старожитності з цієї пам'ятки і вчитель К. І. Кржемінського — відомий подільський історик та археолог Ю. Й. Сіцинський (Сіцинський 1930, с. 37).

Про роботу «ворога народу» К. І. Кржемінського надовго забули. 1947 р. археолог О. П. Черниш (тодішній очільник Кам'янець-Подільської розвідкової експедиції Інституту археології АН УРСР) організував розвідку в

* РАДОМСЬКИЙ Іван Сергійович — кандидат історичних наук, ORCID 0000-0002-6123-6557, radomskijvano1812@gmail.com

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович — магістрант Національного університету «Кієво-Могилянська академія», ORCID 0000-0003-4356-0430, yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-6849-2705, nechitajlo@ukr.net

НЕЧИТАЙЛО Олександр Корнійович † — археолог, краєзнавець (1937—1998).

уроч. Татариски, яка «дала можливість виявити величезне трипільське поселення ... що займає увесь мис північніше від села Татариски. Серед знахідок: один скребок і монохромна та прочерчена трипільська кераміка» (Трембіцький 2016, с. 345).

У 1953 р. під час риття ями під стовпи ЛЕП на глибині 1 м І. А. Іваницький виявив унікальну енеолітичну мідну сокиру-мотику. Знаряддя зберіглося не повністю, робоча частина мотики відсутня (Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі — К-ПДІМЗ) КАрх 1466; Збенович 1969, с. 138-139, рис. 2.5).

Упродовж 1954—1973 рр. тут неодноразово проводив розвідки краєзнавець М.С. Борковський (фонди К-ПДІМЗ; Старенький, Левінзон 2018b, с. 353).

До обстеження поселення часто долучалась експедиція Кам'янець-Подільського державного педінституту ім. В. Затонського (нині — Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка), до складу якої входили І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, М. Б. Петров, В. П. Мегей та ін. Матеріали експедиції зберігаються у фондах Науково-дослідної лабораторії археології К-ПНУ ім. І. Огієнка (далі — НДЛА) (Петров 2012, с. 10; Левінзон 2019a; 2019b, с. 38).

Розвідки у 1990-х — 2000-х рр. тут проводили О. К. Нечитайло та П. О. Нечитайло, В. О. Круц, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький, а також інші дослідники (Левінзон 2019 b, с. 38).

У 2019—2021 рр. на поселенні проводились стаціонарні роботи Подільської трипільської міжнародної експедиції Інституту археології НАН України та Інституту археології і етнології Польської академії наук (керівники — О. В. Дяченко, І. Собков'як-Табак), під час яких було виявлено два гончарні горни, площадку та рів (Дяченко та ін. 2019; 2021); зокрема для площадки 1 було отримано дві радіокарбонні дати 3950—3900 BCE (Diachenko et al. 2021, p. 226).

На думку С. М. Рижова, поселення належить до ранньої фази петренської групи ЗТК з «несталім» керамічним комплексом (Рижов 2003, с. 142). Пізніше Т. М. Ткачук визначив, що матеріали з цього поселення мають яскраві риси другої фази мерешовської групи (Ткачук 2015, с. 54). Результати нещодавніх розкопок на пам'ятці також схилиють дослідників до другої думки. На жаль, більша частина виявленого протягом 2019—2021 рр. керамічного матеріалу мала окатану поверхню (Diachenko et al. 2021), що певним чином актуалізує введення до наукового обігу матеріалів попередніх досліджень.

Опис артефактів. Виявлені під час розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Нечитайла *керамічні матеріали* представлені двома техніко-технологічними категоріями: без значних домішок у тісті з розписом, випалена в оксидативному середовищі — столова кераміка; із варіаціями заглибленого орнаменту й значною домішкою товченої черепашки в тісті, випалена у відновному середовищі — кухонна кераміка, або ж типу Кукутень С.

На жаль, більша частина столового посуду має окатану поверхню (розпис не зберігся), що робить її неінформативною для нашого дослідження. Вибірка включених до публікації фрагментів столового посуду нараховує п'ять фрагментів.

Представлений посуд виготовлений із якісної глини з поодинокими вкрапленнями шамоту, жорстви, товченого вапняку, дрібнофракційного піску. Розпис виконано монохромним орнаментом по ангобу або природному фону чорною чи коричневою фарбою. Поверхня якісно заглажена, подекуди збереглися сліди лощення. Колір черепка здебільшого світло-помаранчевий.

Першою категорією знахідок є кратери з великими відігнутими назовні вінцями (рис. 1: 3—5). Розписані вони з обох сторін лицьовими схемами та метопами. Такі артефакти були виявлені на ранньомерешовській пам'ятці Мошанець (Ткачук, Шевчук 2007, с. 19, рис. 5).

Один із кратерів (рис. 1: 5) має аналоги на східнотрипільському поселенні Гарбузин (Цвек 2001—2002, с. 175, рис. 3: 20); автор досліджень вважала такі зразки посуду наслідуванням або імпортом із дністровського середовища (Цвек 2001—2002, с. 175-177). На спільні риси в матеріалах з Гарбузина та Раковця вказувала й Т. О. Попова (1989, с. 143). Це, ймовірно, пов'язано з кількома хвилями міграцій раковецького, а потім і мерешовського населення в Побужжя та Буго-Дніпровське межиріччя (Рижов 2007, с. 452; Попова 1989, с. 147).

Також виявлено фрагмент кубка з плавним профілем тулубу, розписаний тангентами (рис. 1: 2), і фрагмент стінки з великою горизонтальною провушиною та монохромним розписом (рис. 1: 1). Крім того, наявний невеликий фрагмент вінця миски (?) з дещо вигнутим назовні краєм, розписаний з обох сторін, ймовірно, негативними овалами.

Кухонна кераміка виготовлена з різномірної глиняної маси зі значною домішкою товченої черепашки у тісті, випал неоднорідний, відновний, колір черепка варіює від темно-

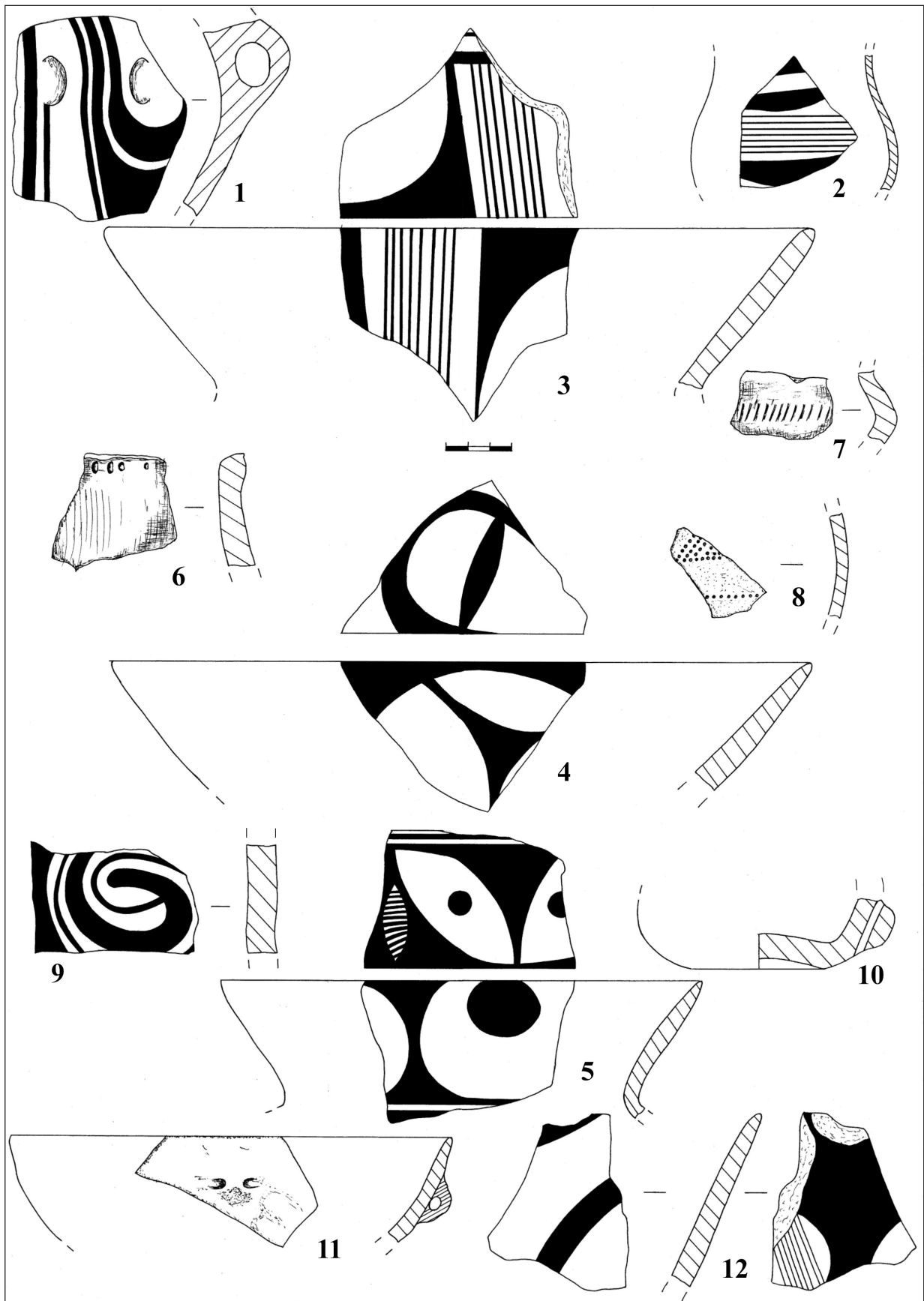

Рис. 1. Кераміка з поселень Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски (1–8) та Кубачівка (9–12)

Fig. 1. Pottery from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky (1–8) and Kubachivka (9–12) settlements

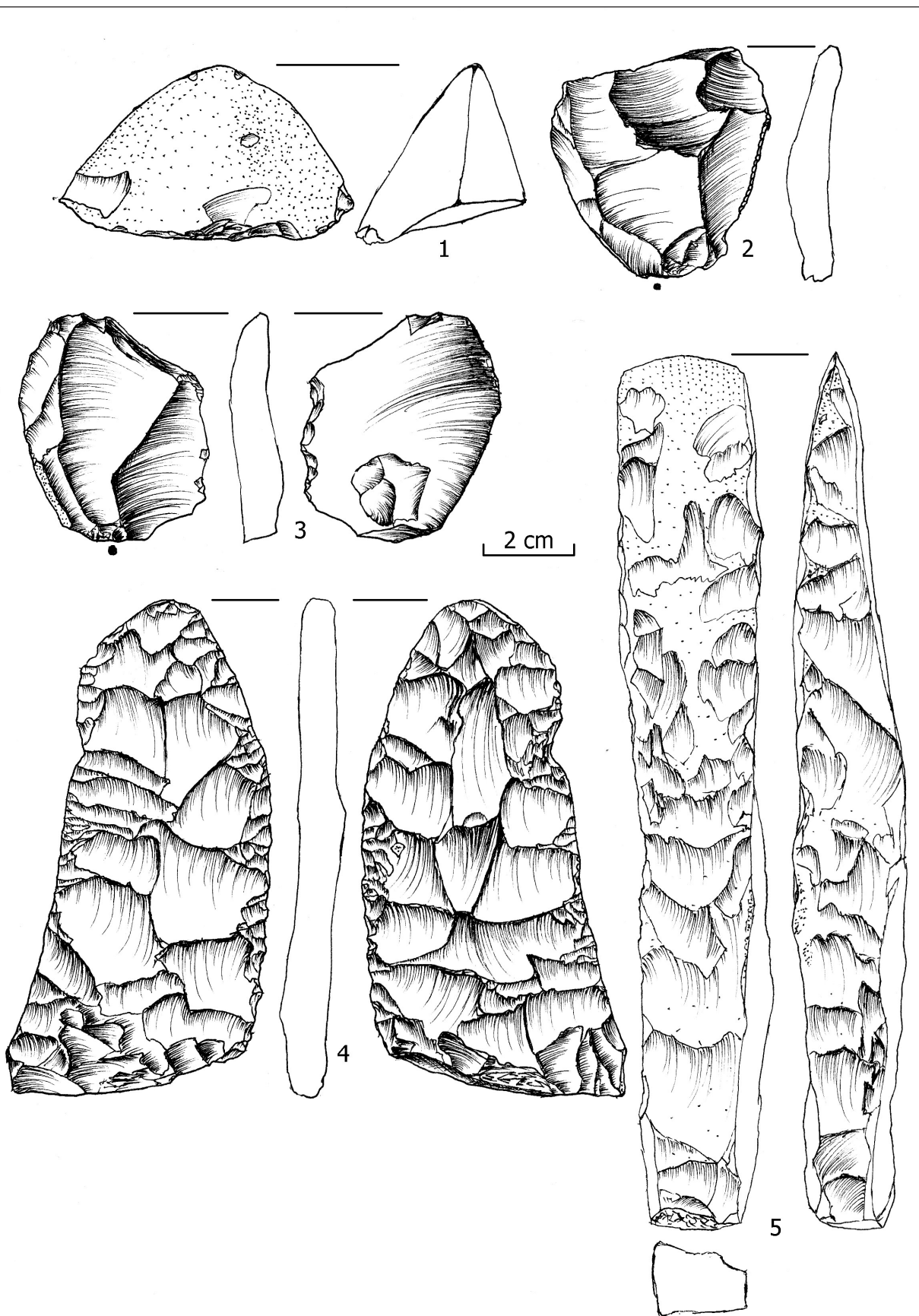

Рис. 2. Крем'яні знаряддя з поселення Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски
 Fig. 2. Flint tools from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky settlement

сірого до світло-коричневого. Ця категорія посуду представлена двома фрагментами горщиків сірого кольору. Один із них декорований по краю вінець проколотими перлинами та вертикальними розчосами по вінцю (рис. 1: 6), інший — вертикальними дещо нахиленими вбік насічками по плічку (рис. 1: 7). На інших фрагментах простежуються різноспрямовані розчоси по тулубу.

Наявний також фрагмент стінки сірого кольору столової ранньотрипільської посудини, декорований зубчатим штампом (рис. 1: 8). Проте, на нашу думку, це радше випадкова знахідка (інших артефактів етапу А за десятиліття розвідок і під час стаціонарних розкопок тут не виявлено).

Кам'яні артефакти представлені 22 екземплярами. Сировиною слугували гранітоїди (3 екз.), кремін сеноманського (10 екз.) й туронського (8 екз.) геологічних горизонтів. Колір сеноманського кременю варіює від майже білого до сірого та чорного. Інколи трапляються білі кальцитові вкраплення. Така сировина наявна вздовж всього басейну річки Дністер. Туронський (або смугастий) кремін менш відомий у цьому районі, проте його виходи фіксуються як у середній течії Дністра, так і в його верхів'ях (Державна... 2008, с. 52-53; Радомський 2018).

У колекції присутні знаряддя, пов'язані із виробництвом знарядь та інших продуктів (4 од.), відходи виробництва (1 од.) та вироби із вторинною обробкою (17 од.). До першої групи належать два кулеподібні відбійники (крем'яний і гранітний), розтиральник та зернотерка. На крем'яному відбійнику неозброєним оком видно слід окису (?) зеленого кольору. На розтиральнику відсутні забитості, що характерні для відбійників, проте чітко простежується затерта робоча межа з одного його боку. Фрагмент зернотерки має одну сильно затерту робочу сторону.

Серед відходів виробництва присутня лише одна двостороння реберчаста платівка. Вироби із вторинною обробкою представлені значною добіркою артефактів. У колекції є знаряддя на відщеповій, платівчастій заготовках, а також два зашліфовані вироби.

Знаряддя на відщепах представлені 4 екземплярами, з яких три виготовлені з туронського кременю та один — із сеноманського. Виявлено ретушований відщеп, скребок, виїмчасте та комбіноване знаряддя. У першому випадку маргінальним регулярним ретушуванням опрацьована дорсальна поверхня виробу (рис. 2: 2). Скребок опрацьований суцільним напів-

стрімким субпаралельним ретушуванням, що наносилось на дорсальній стороні виробу. З вентрального боку наявне напівстрімке загострююче ретушування (для зручності кріплення?) (рис. 3: 11). Виїмчасте знаряддя сформоване напівстрімким східчастим та субпаралельним ретушуванням, що було нанесене на вентральну поверхню заготовки. Комбіноване знаряддя поєднує в собі елемент скребка та виїмчастого виробу. Скребковим ретушуванням опрацьована проксимальна й дистальна частини відщепу. Причому ретуш на проксимальній частині скоріше теж формувала робочу виїмку. На протилежній вентральній поверхні регулярним стрімким ретушуванням сформована робоча поверхня знаряддя.

Огранка дорсальних поверхонь відщепових сколів має негативи поздовжніх сколів (3 екз.) та зустрічних біпоздовжніх сколів (1 екз.). Площини гладкі, збережені в двох випадках та мають значні розміри — $1,6 \times 0,8$ см та $1,1 \times 0,3$ см. Ударні бугорки та хвилі сильно виражені, а в одному випадку присутня «губа» й тріщини.

Найчисельнішою групою виробів на платівчастій заготовці є ретушовані платівки (5 екз. включно зі скіснотронкованою). У способі ретушування відсутня одноманітність. Ретуш майже в усіх випадках нанесена на дорсальній поверхні. Наявне регулярне маргінальне ретушування, напівстрімке східчасте та субпаралельне стрімке ретушування (рис. 3: 1—3). Серед цієї категорії знахідок є два екземпляри, що їх використовували як вкладні до землеробського інструментарію (рис. 3: 6, 8), про що свідчать заполіровані довгі краї платівок. Причому в одному випадку (рис. 3: 6) тронкацією та регулярним стрімким ретушуванням опрацьовано протилежний від робочого краю бік. Це може свідчити про притуплення краю для зручності його закріплення в оправі.

На двох дистальних частинах платівок сформовані кінцеві скребки і в обох випадках ретуш тягнеться вздовж довгих країв виробів (рис. 3: 4, 7). Ретуш в обох випадках напівстрімка-стрімка, східчаста. Знаряддя виготовлені з сеноманського й туронського кременю.

У колекції наявна зламана проколка (рис. 3: 5); дистальний, робочий край зламаний. Ретуш наносилась вздовж обох довгих країв заготовки. Східчастим регулярним ретушуванням опрацьована дорсальна поверхня виробу, ближче до дистального кінця замінюється двостороннім ретушуванням. Заготовкою до знаряддя слугував кремін сеноманського геологічного горизонту, всередині якого фіксуються вади сировини.

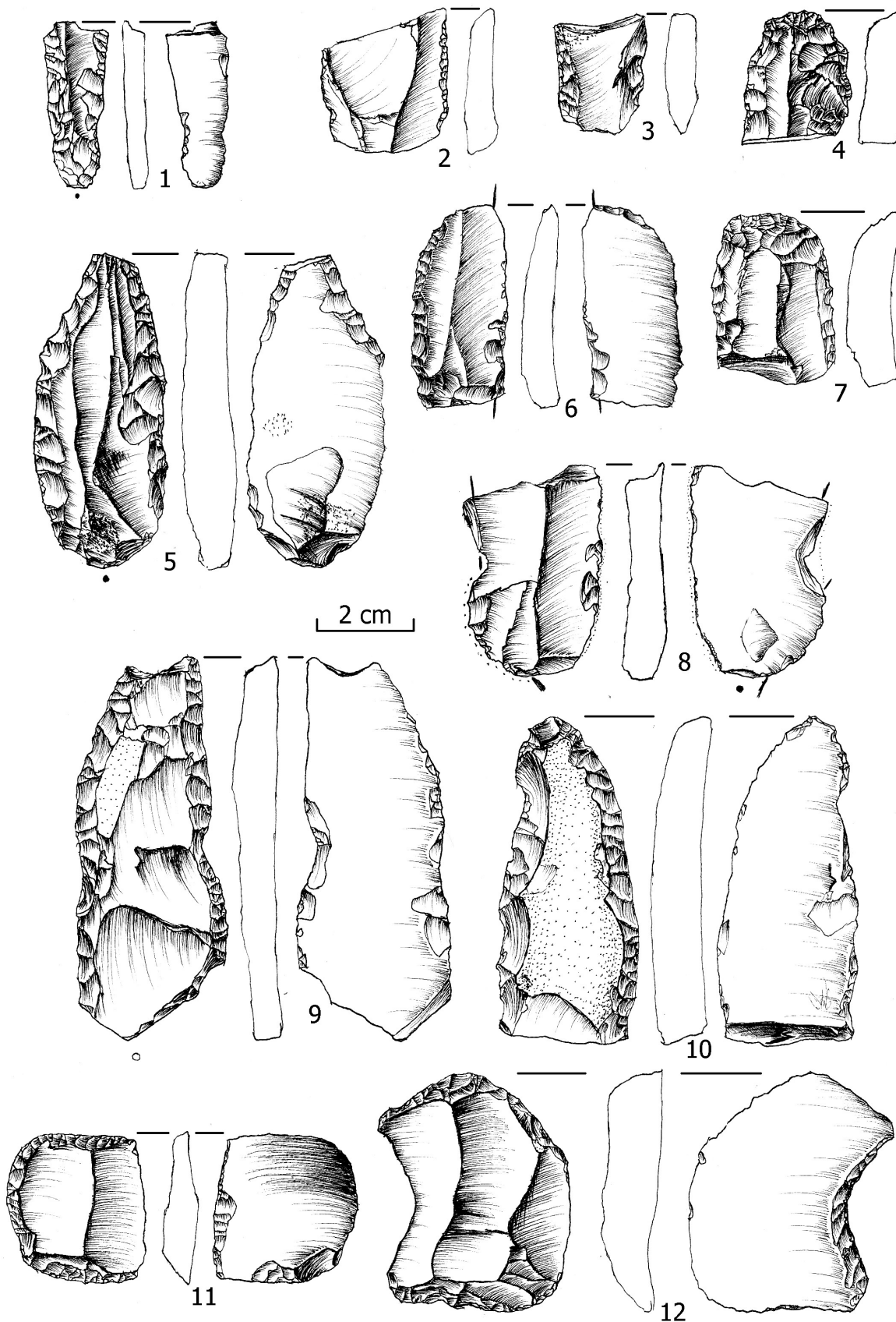

Рис. 3. Крем'яні знаряддя з поселення Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски
 Fig. 3. Flint tools from the Kamianets-Podilskyi, Tatarsky settlement

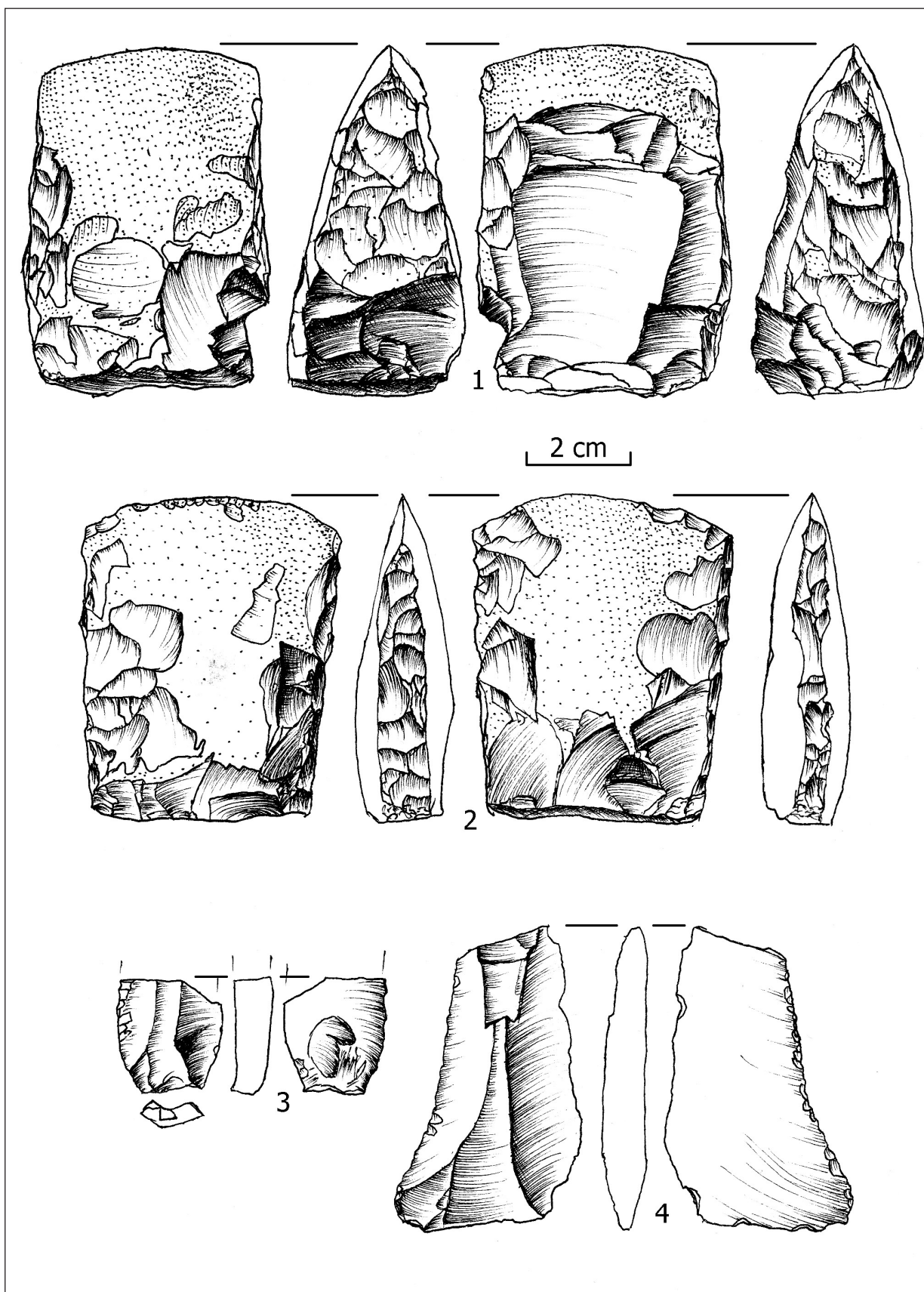

Рис. 4. Крем'яні знаряддя з поселення Кубачівка
 Fig. 4. Flint tools from the Kubachivka settlement

Платівки слугували преформами і до виїмчастих знарядь. Виїмки сформовані на дистальному кінці заготовки (рис. 3: 9) та по довгому латеральному краю (рис. 3: 10). У першому випадку платівка опрацьована суцільним стрімким субпаралельним та східчастим ретушуванням. На вентральній поверхні є пласкі сколи та механічні вищербини, що утворились у процесі утилізації; проксимальна частина опрацьована скісною тронкацією. У другому випадку кількома анкошами сформувані виїмки, а протилежний край опрацьований стрімким східчастим ретушуванням. Обидва знаряддя виготовлені з кременю туронського геологічного горизонту.

Вищеописані знаряддя виготовлялись на цілих платівках та їх фрагментах. У колекції відсутні цілі екземпляри. Вони або зламані, або ж зняті ретушуванням їхньої частини. Також через суцільне латеральне ретушування заготовок встановити реальні розміри ширини преформ не видається можливим. Ширина знарядь на платівках коливається в межах від 1,2 до 3,0 см. Товщина варіює в межах 0,4—1,1 см. Дорсальна поверхня має переважно поздовжні негативи сколів (7 од.) і по одній платівці з природною корою та поперечними негативами. Площинки збережені лише у двох випадках — гладка та фасетована.

Шліфовані вироби представлені двома екземплярами. Перший — уламок рублячого знаряддя (рис. 2: 1); другий — долотоподібний виріб довжиною 18,4 см та максимальною шириною 2,7 см (рис. 2: 5). Основа (п'ята) знаряддя має частково збережену природну кору із забитостями. Виріб готувався за допомогою пласких зустрічних сколів, інколи негативи займають всю ширину граней. Лезо добре зашліфоване з обох боків. Сліди шліфування тягнуться вздовж цілого виробу, їх інтенсивність зменшується ближче до основи. Лезо має легкий зовнішній вигин.

Цікавою є знахідка серпа, що не стосується енеолітичного часу (рис. 2: 4). Заполіровка тягнеться вздовж обох країв знаряддя та заходить на його спинку, утворюючи суцільний «лоск». Такі серпи притаманні для бронзового віку (Ткач 2005). Цілком імовірно, що неподалік присутня місцевість із залишками життєдіяльності населення бронзового віку.

Двошарове поселення Кубачівка (за назвою колишнього однойменного села, приєднаного до с. Смотрич 1967 р.) розташоване на високому плато, утвореному вигином правого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру на сільських городах та полі.

За розпорядженням Хмельницької ОДА 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV—II тис. до н. е. за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під 579 (Захар'єв, Шпаковский 2017, с. 294).

Поселення у 1947 р. відкрив О. П. Черниш, який, зокрема, зазначив: «... в напрямі до села Кубачівки виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території не проводились, адже: «... площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» (Трембіцький 2016, с. 344).

У 1954—1973 рр. тут проводив розвідкові дослідження М. С. Борковський, зібравши велику колекцію матеріалу ЗТК (фонди К-ПДІМЗ; Старенький, Левінзон 2018b, с. 353). У 1968 р. розвідкові роботи здійснював директор Кам'янець-Подільського музею Г. М. Хотюн, а 1975 р. краєзнавець С. К. Шкурко (фонди К-ПДІМЗ; Левінзон 2019b, с. 40).

У 1979 р. археологічні розвідки на поселенні проводив М. Б. Петров. Зібрані ним матеріали зберігаються у фондах НДЛА разом зі схематичним планом поселення. Серед знахідок 1979 р. варто згадати: крем'яну сокиру зі шліфованим лезом, відбійник, денця та стінки кухонної й столової кераміки (фонди НДЛА; Петров 2012, с. 10; Левінзон 2019b, с. 40).

У 1990—2000-х рр. розвідкові дослідження тут проводили О. К. Нечитайло та П. О. Нечитайло. У 2017 р. обстеження пам'ятки здійснила експедиція К-ПДІМЗ. Внаслідок огляду місцевості було зафіксовано факт її часткової руйнації шляхом розширення меж ДП «Хмельницький автодор Кубачівський кар'єр». Назовні від кар'єрних відвалів було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки ЗТК, крем'яні знаряддя праці та багато кісток тварин. Аналіз підйомного матеріалу дав змогу дослідникам попередньо говорити про наявність двох хронологічних горизонтів: етапу VI—II залищицької групи та етапу VII мерешовської групи (Старенький, Левінзон 2018a, с. 9). Зазначимо, що активне руйнування пам'ятки археології продовжується й досі.

С. М. Рижов відніс верхній горизонт цієї пам'ятки (етапу VII) до першого ступеня середньої фази петренської локальної групи (Рижов 2003, с. 142), а Т. М. Ткачук — до другої фази мерешовської групи, як і поселення в уроч. Татариски (Ткачук 2015, с. 54).

Опис артефактів. Розглядувані *керамічні матеріали* з розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Не-

читайла представлені здебільшого фрагменти окатаних стінок столового посуду з великими горизонтальними провушинами. Через низьку інформативність ці знахідки не було залучено до аналізу, проте за значною домішкою в тісті шамоту їх можна віднести до нижнього горизонту пам'ятки — етапу VI—II.

До статті залучено чотири фрагменти столового посуду (рис. 1: 9—12). Із них, на нашу думку, до етапу VI—VII слід відносити товстостінний фрагмент посудини (рис. 1: 9) зі значною домішкою шамоту (черепок на зламі сірий), декорований спіраллю, що виконана чорною фарбою по бежевому ангобу. Уламок невеликої миски (рис. 1: 11) з горизонтальною провушиною під вінцем (поверхня окатана). Фрагмент нижньої частини невеликої посудини (рис. 1: 10) з домішкою у тісті шамоту та вертикальною провушиною поблизу самого дна. Т. М. Ткачук пов'язує існування такого посуду з впливами культури Тисаполгар В (Ткачук, Шевчук 2007, с. 22-23).

До етапу VII потрібно віднести фрагмент миски з двостороннім погано збереженим монохромним орнаментом (рис. 1: 12). Зсередини розписана негативними овалами, в межах яких розташовані діагональні стрічки з тонких паралельних ліній, а зовні — дугами.

Кам'яні артефакти представлені в незначній кількості — 9 екз. Сировиною для виробництва слугував місцевий кремій сеноманського геологічного горизонту, поширений у басейні р. Дністер (7 од.). Колір сировини коливається від світло-сірого до білого. Ще два знаряддя виготовлені зі «смугастого» кременю туронського геологічного горизонту. Нагадаємо, що така сировина також наявна в басейні р. Дністер.

Серед знахідок фігурує чотири шліфованих вироби. Найбільше рубляче знаряддя (з максимальною довжиною 11,6 см та товщиною 4,6 см) було зламане та реутилізувалось як відбійник, про що свідчить забитість зламаної робочої частини. Основа сокири має розміри 3,7 × 3,4 см та містить сліди забитості. Від основи до леза йде розширення — від 3,7 до 5,1 см. Виріб оброблявся плоскими зустрічними сколами. На бокових гранях такі сколи подекуди займають всю площу та чергуються із зустрічними. Після отримання необхідних пропорцій знаряддя ретельно зашліфовулось, що призводило до нівелювання негативів сколів.

Ще одне знаряддя (із довжиною та шириною 10,0 × 2,6 см) мало з одного боку пласку грань, з іншого опуклу, що і формувало лезо. Основа має розміри 2,6 × 1,8 см. «П'ята» має

сліди забитостей. Від основи до леза знаряддя розширюється від 2,6 до 4,3 см. Техніка обробки подібна до першого знаряддя. Кінчик леза був дуже добре відшліфований, про що свідчить майже повна відсутність негативів сколів.

Третій шліфований виріб має розміри 6,1 × 4,4 см (рис. 4: 1). Відмінністю від двох попередніх знарядь є те, що від основи до робочого леза виріб звужується — від 4,4 до 4,1 см. Установити реальні розміри основи ми не маємо змоги, оскільки одна бокова грань була знята (розбита?) в процесі утилізації. Лезо сформоване рівно-пропорційно з двох боків.

Четвертий виріб, найтонший з усіх, має розміри 5,9 × 4,6 × 1,6 см (рис. 4: 2). Основа (з розмірами 3,8 × 1,1 см) сформована без додаткової обробки. Від основи до леза знаряддя розширюється від 3,8 до 4,6 см. Варто зазначити, що бокові грані є меншими за товщину середини виробу — розміри граней коливаються від 0,7 до 0,9 см, на противагу 1,6 см відповідно. На лезі фігурують вищерблини, що могли утворитись у процесі утилізації знаряддя. Якщо площа робочої частини була добре зашліфована, то бокові грані піддавались лише пришліфовуванню, тим самим знівелювавши гострі кути від сколів.

Серед виробів із сеноманського кременю є відбійник овальної форми, вкритий суцільною забитістю. З цієї ж сировини виготовлені й знаряддя. Перше — ретушована платівка із зубчастим ретушуванням (рис. 4: 4). На вентральній та дорсальній поверхні наявні сліди використання платівки як вкладення до землеробського інструментарію. На дорсальній поверхні негативи сколів поздовжньо-протилежні. Другий виріб — преформа до вістря металевих зброї (5,9 × 3,3 см). Плоским зустрічним ретушуванням формувалась форма майбутнього виробу. Грані опрацьовувались поперемінним зняттям сколів, формуючи площадки для подальшого розщеплення. Інколи фіксується дрібна підправка цих граней. Основа виробу має виїмку, яка теж була сформована поперемінним ретушуванням. За розмірами основи преформи можна стверджувати, що вістря готувалось для оснащення списа (Черновол, Радомський 2015).

Ще два знаряддя — ретушовані платівки — виготовлені з кременю туронського геологічного горизонту. В обох випадках використовувалось маргінальне регулярне ретушування. За огранкою дорсальних поверхонь виділяються одностороння реберчаста та поздовжня. В одному випадку збережена двогранна площадка.

У цілому, комплекс крем'яних артефактів може стосуватись обох енеолітичних культурно-хронологічних горизонтів.

Висновки. У статті здійснено аналіз виявлених під час розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Нечитайла 1990-х — 2000-х рр. матеріалів ЗТК із поселень Кам'янець-Подільський уроч. Татариски та Кубачівка. Також описано історію досліджень цих пам'яток від моменту відкриття (відповідно 1926 р. та 1947 р.) й до сьогодення. Наголошено на загрозовому стані поселення Кубачівка, що продовжує руйнуватись через однойменний кар'єр. Щодо матеріалів, здобутих під час розвідкових робіт, то автори описали керамічні та кам'яні знахідки з цих пам'яток.

Так, на поселенні Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски (3950—3900 ВСЕ) кераміка представлена кухонною та столовою. Остання декорована монохромними орнаментами чорною та коричневою фарбами, зокрема кратери розписані «ли-

цьовими схемами», що є типовим для мерешовської локальної групи етапу ВІІ (за Т. М. Ткачуком).

Сировиною для виготовлення кам'яних артефактів слугували гранітоїди, кремінь сеноманського та туронського геологічних горизонтів. У колекції наявні вироби, пов'язані із виробництвом знарядь та інших продуктів, відходи виробництва та вироби із вторинною обробкою.

Щодо поселення Кубачівка, то вибірка керамічних знахідок є нечисленною через поганий стан збереження більшості екземплярів. Аналіз матеріалів дав змогу підтвердити висновки попередніх досліджень. Кам'яні артефакти представлені також у незначній кількості. Серед них переважають шліфовані вироби, а також наявні відбійник, платівки тощо.

Так, на нашу думку, виявлені керамічні артефакти слід пов'язувати з двома хронологічними горизонтами: етапів ВІ—ІІ та ВІІ. Для уточнення датування необхідно провести ретивні розкопки на пам'ятці.

Державна геологічна карта України. Волино-Подільська серія. Аркуші М-35 XXVIII (Бар) М-35 XXXIV (Могилів-Подільський). Пояснювальна записка. 2008. Великанов, В. Я. (ред.). Київ.

Дяченко, О., Собков'як-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) «Археологія і Фортифікація України»: Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 18-24.

Дяченко, О., Болтанюк, П., Нечитайло, П., Левінзон, Є., Белік, О., Ях'єв, І., Старенький, І., Собков'як-Табака, І. 2021. Розкопки на поселенні західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски: коротке повідомлення про результати польового сезону 2020 року. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) «Археологія і Фортифікація України»: Збірник матеріалів Х Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 18-21.

Захар'єв, В., Шпаковський, С. 2017. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 290-294.

Збенович, В. Г. 1969. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе. *Советская археология*, 3, с. 135-142.

Кржемінський, К. 1930. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*, 1, с. 68.

Левінзон, Є. 2019а. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. В: Гуцал, А. Ф. та ін. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., с. 73-84.

Левінзон, Є. 2019б. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-

Трипілья). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) «Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. с. 37-44.

Петров, М. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках ХV—ХVІІІ століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове укріплення*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.

План Каменца-Подольского 1803 года инженер-генерала П. К. Сухтелена. 2017. [online]. Livejournal. Режим доступу: <https://kamienec.livejournal.com/170677.html> [Дата звернення 2.09.2019].

Попова, Т. А. 1989. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буто-Днепровского междуречья. В: *Первобытная археология: материалы и исследования: сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, с. 142-148.

Радомський, І. С. 2018. *Крем'яна індустрія трипільського населення етапу ВІ Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожее-Острів)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.) *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: «КОРВІН ПРЕСС», с. 140-145.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілья на території України. В: О. Ольжич. *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.

Сіцінський, Ю. 1930. Матеріяли до археології Західного Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. Київ, с. 25-44.

Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2018а. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) «Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 8-26.

Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018б. До 100-річчя М. С. Борковського — дослідника археологічних старо-

житностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). «Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.

Ткач, В. 2005. Крем'яні жнивирські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку за матеріалами з Дубенщини. В: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького, 3, с. 162-167.

Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу ВІІ. Археологічні дослідження Львівського університету, 10, с. 14-40.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В ІІ і С І на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). «Археологія і Фортифікація України» Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52-57.

Трембіцький, А. 2016. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). «Археологія і Фортифікація України» Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 344-348.

Цвек, Е. В. 2001—2002. Восточно-трипольская культура и контакты ее населения с энеолитическими племенами Поднестровья. *Stratum plus*, 2, с. 170-178.

Черновол, Д. К., Радомський, І. С. 2015. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-Острів. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Львів: Астролябія, с. 367-383.

Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye. 2021. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarsky, 3950—3900 BCE. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 226-236. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.13

Надійшла 31.05.2021

И. С. Радомский¹, Е. Ю. Левинзон², П. А. Нечитайло³, А. К. Нечитайло^{4†}

¹ Кандидат исторических наук

² Магистрант Национального университета «Киево-Могилянская академия»

³ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник государственного предприятия «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины

⁴ † Археолог, краевед (1937—1998)

МАТЕРИАЛЫ С ПОСЕЛЕНИЙ ЗАПАДНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ, УРОЧИЩЕ ТАТАРЫСКИ И КУБАЧЕВКА

В 1990-х — 2000-х гг. проведено ряд разведочных работ на памятниках западнотрипольской культуры Каменец-Подольский, ур. Татарыски и Кубачевка. В статье описана история исследования этих памятников с момента открытия (соответственно 1926 г. и 1947 г.) и до современности. В частности, акцентировано внимание на угрожающем состоянии поселения Кубачевка, которое разрушается карьером.

По материалам, полученным во время разведочных работ, авторам удалось описать керамические и каменные находки, происходящие из этих памятников.

На поселении Каменец-Подольский ур. Татарыски (3950—3900 BCE) керамика представлена кухонной и столовой. Последняя декорирована монохромным орнаментом черной и коричневой красками; лучше сохранились и являются наиболее информативными уламки кратеров, расписанные «лицевыми схемами», что является типичным для мерешовской локальной группы этапа ВІІ (по Т. М. Ткачуку).

Каменные артефакты изготовлены из сырья, которым служили гранитоиды, кремень сеноманского и туронского геологических горизонтов. В коллекции присутствуют изделия, связанные с производством орудий и других продуктов (зернотерка, растиральник), отходы производства и изделия с вторичной обработкой.

Относительно поселения Кубачевка, то выборка керамических материалов является малочисленной из-за плохой сохранности большинства экземпляров. Анализ материалов позволил подтвердить предварительные выводы более ранних исследований. Каменные артефакты представлены также в незначительном количестве — 9 экз. Среди них преобладают шлифованные изделия, а также присутствуют отбойник, пластины и тому подобное.

Так, по нашему мнению, обнаруженные керамические артефакты следует связывать с двумя хронологическими горизонтами: этапов ВІ-ІІ и ВІІ. Для уточнения датировки необходимым мы видим проведение спасательных раскопок на памятнике.

К л ю ч е в ы е с л о в а: западнотрипольская культура, поселение, кремень, керамика, Средний Днестр.

¹ PhD, Researcher, ORCID 0000-0002-6123-6557, radomskijvno1812@gmail.com

² Graduate student, National University of «Kyiv-Mohyla Academy». ORCID: 0000-0003-4356-0430, yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua

³ PhD, Researcher, State Enterprise Ukrainian Protective Archaeological Service at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-6849-2705, nechitajlo@ukr.net

⁴ † Archaeologist, local historian.

MATERIALS OF THE WESTERN TRYPILLIA CULTURE FROM THE SETTLEMENTS OF KAMIANETS-PODILSKYI, TATARYSKY AND KUBACHIVKA

This paper presents the results of archaeological surveys at the Western Trypillia culture sites of Kamianets-Podilskyi, Tatarisky and Kubachivka in 1990's and 2000's.

The article considers the history of research at these settlements from their discovery (in 1926 and 1947 respectively) until nowadays. The authors have specifically focused upon threats faced by the Kubachivka site, which still has been destroying by the eponymous quarry situated nearby.

In the study the ceramics, flint and stone tools from the settlements are analyzed. Ceramics from the Kamianets-Podilskyi, Tatarisky (3950—3900 BCE) is represented by table- and cookingware. The first is decorated with a monochromic ornamental painting (black and brown colours); the most informative tableware are craters decorated with «face patterns» that are typical for the Mereșuca local group, Stage BII (after T. M. Tkachuk).

Tools are made from various raw materials including granitoids, Cenomanian and Turonian flint. The collection includes items related to the production of tools and other items (a quern and a grinder stone), production waste and artefacts with secondary processing.

As far as the Kubachivka settlement is concerned, the sample of ceramic materials is rather poor. Most of the items are not sufficiently intact. Among the analyzed materials, we have been able to confirm the preliminary conclusions of prior researches. Stone artefacts are also represented in a modest quantity of 9 items. These mostly include polished items as well as a hammered stone, plates, and etc.

In our opinion, the ceramic artefacts discovered thereby should be linked with two chronological horizons, specifically: the BI—II and the BII stages. Further investigations will enable more precise chronologies.

Key words: Western Trypillia culture, settlement, flint, ceramics, Middle Dniester.

References

- Derzhavna heolohichna karta Ukrainy. Volyno-Podilska seriia. Arkushi M-35 XXVIII (Bar) M-35 XXXIV (Mohyliv-Podilskyi). Poiasniuvanna zapyska. 2008. Velikanov, V. Ya. (ed.). Kyiv.
- Diachenko, O., Sobkoviak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypilskomu poselenni Kamianets-Podilskyi, ur. Tatarisky. In: Zarembo, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 18-24.
- Diachenko, O., Boltaniuk, P., Nechytailo, P., Levinzon Ye., Bielik, O., Yakhiiiev, I., Starenkyi, I., Sobkoviak-Tabaka, I. 2021. Rozkopky na poselenni zakhidnotrypilskoï kultury Kamianets-Podilskyi, ur. Tatarisky: korotke povidomlennia pro rezultaty poliovoho sezonu 2020 roku. In: Zarembo, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv X Vseukrainskoi z mizhnarodnoiu uchastiu naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: FOP Buinytskyi O. A., p. 18-21.
- Zakhariev, V., Shpakovskiy, S. 2017. Problemni pytannia pamiatkookhoronnoi roboty na pamiatkakh ta ob'ekтах arkheolohii mista Kamianets-Podilskyi. In: Zarembo, O. O. et al. (eds.) *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu-zapovidnyka*, 1, Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 290-294.
- Zbenovich, V. G. 1969. Drevneishie mednye topory v Vostochnoi Evrope. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 135-142.
- Krzheminskiy, K. 1930. Pamiatky trypilskoï kultury bilia m. Kamiansia-Podilskoho. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, p. 68.
- Levinzon, Ye. 2019a. Zbory I. S. Vynokura z poselennia Tatarisky. In: Hutsal, A. F. et al. (eds.) *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini: zdobutky i perspektyvy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi studentskoi arkheolohichnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn Ya. I., p. 73-84.
- Levinzon, Ye. 2019b. Shtrykhy do arkheolohichnoi karty okolyts Kamiansia-Podilskoho (pamiatky Kukuten-Trypilla). In: Zarembo, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A. p. 37-44.
- Petrov, M. 2012. *Misto Kamianets-Podilskyi v 30-kh rokakh XV—XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demografichnoho, etnichnoho ta istoriko-topografichnoho rozvytku. Miske i zamkove ukriplennia*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma.
- Plan Kamentsa-Podolskogo 1803 goda inzhener-general P. K. Sukhtelena. 2017. [online]. Livejournal. Access mode: <https://kamenec.livejournal.com/170677.html> [Date of application 2.09.2019].
- Popova, T. A. 1989. O roli naseleniia Podnestrovia v formirovanii tripolskoi kultury Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: *Pervobytaia arkheologiia: materialy i issledovaniia: sbornik nauchnykh trudov*. Kyiv: Naukova dumka, p. 142-148.
- Radomskiy, I. S. 2018. *Kremiana industriia trypilskoho naselennia etapu VI Serednoho Podnistrovia (za materialamy poselennia Ozheve-Ostriv)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Ryzhov, S. M. 2003. Trypilski pamiatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskiy, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (eds.) *Trypilski poselennia-hianty*. Kyiv: Korvin Press, p. 140-145.

- Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia na terytorii Ukrainy. In: *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy, p. 437-477.
- Sitsynskyi, Yu. 1930. Materialy do arkheolohii Zakhidnoho Podillia. *Zapysky Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu*. Kyiv. p. 25-44.
- Starenkyi I. O., Levinzon, Ye. Yu. 2018a. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspedytzii Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka u 2018 r. In: Zarembo, O. O. et al. (eds.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 8-26.
- Starenkyi, I. O., Levinzon, Ye. Yu. 2018b. Do 100-richchia M. S. Borkovskoho - doslidnyka arkheolohichnykh starozhytnosti Podillia. In: Zarembo, O. O. et al. (eds.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 349-356.
- Tkach, V. 2005. Kremiani zhnyvarski znariaddia doby neolitu, eneolitu, bronzы ta ranniozaliznogo viku za materialamy z Dubenshchyny. In: *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia D. I. Yavornytskoho*, 3, p. 162-167.
- Tkachuk, T., Shevchuk, B. 2007. Trypilske poselennia Moshanets i deiaki problemy etapu BII. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, p. 14-40.
- Tkachuk, T. 2015. Kontaktna zona lokalnykh hrup trypilskoj kultury etapiv BII i CI na Podilli. In: Travinskyi, V. S. et al. (ed.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: Drukarnia Ruta, p. 52-57.
- Trembitskyi, A. 2016. Kamianets-Podilska arkheolohichna ekspedytziia Oleksandra Chernysheva (1947 r.). In: Zarembo, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 344-348.
- Tsvek, E. V. 2001-2002. Vostochno-tripolskaia kultura i kontakty ee naseleniia s eneoliticheskimi plemenami Podnestrovia. *Stratum plus*, 2, p. 170-178.
- Chernovol, D. K., Radomskyi, I. S. 2015. Kremiani vistiria z trypilskoho poselennia Ozheve-Ostriv. In: Diachenko, O. et al. (eds.) *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy*. Lviv: Astroliabiiia, p. 367-383.
- Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye. 2021. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarsky, 3950-3900 BCE. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), p. 226-236. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.13